POSEBAN OTISAK

Ethnographia pannonica

ŽENA U SEOSKOJ KULTURI PANONIJE

Etnološka tribina

POSEBNO IZDANJE

23787

Jelka RADAUŠ-RIBARIĆ, Zagreb

TRADICIJSKO DJEVOJAČKO ČEŠLJANJE U PANONSKOJ HRVATSKOJ

Prije deset godina održala sam na godišnjem sastanku Hrvatskog etnološkog društva u Zagrebu prikaz o načinu djevojačkog češljanja u Slavoniji, dovodeći ga u vezu sa ženskim frizurama kasnog Rimskog carstva. Prikaz je iste godine i objavljen[1]. Građa tada iznesena i po prvi puta objašnjena ilustrativnim materijalom razmjerno daleke prošlosti pobudila je među etnolozima znatan interes, ali i pitanje može li se ta pojava promatrati pod vidom tako dugo sačuvane tradicije, kad nemamo baš nikakvih potvrda o njezinu trajanju kroz dugo vremensko razdoblje od kraja 5. pa sve do kraja 19. stoljeća. Tek tada se naime takvo češljanje u nas prvi puta opisuje i popraćuje s nekoliko fotografija[2]. Obilnija fotografska dokumentacija tih frizura nastaje tek tridesetih godina ovog stoljeća kao rezultat održavanja smotri Seljačke sloge, a obogaćuje se i u naše doba[3].

Na pitanje o kontinuitetu te tradicije pokušat ću dati odgovor u ovom svom izlaganju.

Frizura o kojoj će biti riječi specifično je djevojačko češljanje na dijelu panonskog područja sjeveroistočne Hrvatske. Javlja se kod hrvatskog stanovništva Slavonije, od Nove Gradiške na zapadu, proteže se uz rijeku Savu koja čini južnu granicu (s područjem Slavonskog Broda i Županje, sve do Šida u Srijemu na granici Vojvodine). Sjeverna granica teče selima oko Slavonske Požege, Đakova, Vinkovaca, Vukovara do Iloka, gdje prelazi Dunav, pa tu frizuru susrećemo i kod Hrvata u Baču u Vojvodini[4]. Kao posebna oaza javlja se također u hrvatskim selima podunavske Baranje, prelazeći i na područje Mađarske, gdje je nalazimo kod nekih hrvatskih manjina[5].

Evo nekoliko osnovnih oznaka tog načina češljanja: već se na prvi pogled opaža da je frizura veoma složena, čak bizarna; usprkos brojnim varijantama, svima su ipak zajedničke slijedeće pojedinosti:

1) Kosa je na glavi podijeljena poprečnom stazom od uha do uha preko tjemena na prednji i na stražnji dio.
2) Od stražnjeg dijela kose ispletena je jedna ili više pletenica, koje u pravilu imaju uvijek više od tri pramena. Broj pramenova varira od najmanje pet, sedam ili devet do nekoliko desetaka, pa čak i preko stotine.

---

1) Radauš, J., Slavonska djevojačka pletenica. V Međunarodna smotra folklora, Zagreb 1970.

2) Lovretić, J., Otok. Narodni život i običaji. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. II.: 194–207. U monografiji sela Otok autor donosi i komparativnu građu o načinu češljanja za 50 sela istočne Slavonije, od Đakovštine na zapadu, preko vinkovačkog i županjskog kraja do sela Tovarnik, Ilača, Bapska i Morović, koja već pripadaju zapadnom Srijemu.

3) Najobilniju fotodokumentaciju te izvorne folklorne građe zabilježio je između dva rata majstor umjetničke fotografije Tošo Dabac.

4) O pletenici među Hrvatima u Bačkoj, Vojvodina, izradila je 1938. godine seminarsku radnju Marija Ivčević-Ivandekić, Ženska frizura i oprema glave (Bač, Žip). Arhiv Etnološkog zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

5) U hrvatskim selima Ata i Szalanta, južno od Pečuha, kaže se da je djevojka „počešljana u široko“. Na podatku i fotografijama zahvaljujem kolegi Đuri Šarošcu, direktoru muzeja u Mohaču.

3) Ispletena kosa ne pušta se niz pleća, nego se podiže i na razne načine prikopčava na glavu.
4) Frizuru dopunjuje nakit.

Prije nego istaknem neke varijante te specifične frizure, u najkraćim ću crtama prikazati osnovne zahvate pri njenom izvođenju prema varijanti iz vinkovačke okolice između dva rata.

Za frizuru je potrebna duga kosa, a češljati se ne može djevojka sama, nego to uvijek čini neka druga žena (majka, baka, prijateljica). Kosa – *kika* – razdijeli se stazom preko glave na prednji i stražnji dio. Na tjemenu se izdvoji veći pramen kose koji se uplete u trodijelnu pletenicu. To je tzv. *srce*, čvrsta točka, na koju se pričvršćuje ispleteni stražnji dio kose (sl. 1). Stražnja se kosa u korijenu čvrsto veže i razdijeli u pet do sedam dijelova (od kojih će se plesti pojedine trake) tzv. *stupova* (sl. 1) što će sačinjavati *pletenicu*. Pri preplitanju kosa se maže mašću i obilno kvasi vodom. Svaki pojedini dio kose podijeli se u dvadesetak tankih pramenova *(kale, struke, cipotine)*, od kojih se preplitanjem na način dretvice isplete potrebna dužina. Ispletena kosa mora dosizati od sredine vrata do vrha tjemena. Što pretiče, završi se običnom pletenicom. Kad se svi stupovi ispletu, sašiju se međusobno s unutarnje strane, pa se tako dobije široka ploha ispletene kose (sl. 2).

Kad se pletenica završi, prelazi se na čeoni dio. Prednja se kosa začešlja ležerno iza uha, a suvišna dužina podmetne se pod *srce*. Ponovno se uzima plosnata pletenica, kraj joj se podvrne i položi do sredine tjemena, gdje se učvršćuje ukosnicama. Stavlja se nakit – lanac preko glave, cvijeće sa svake strane (sl. 4), imućnije djevojke prikapčaju i male dukate. Na sljepoočnicama se ugrijanom ukosnicom zavrnu dva horizontalna uvojka[6].

Šivana pletenica uobičajila se u okolici Vinkovaca odmah nakon prvog svjetskog rata. Prije toga plela se u cijeloj plohi od 60 – 80 pramenova, što iziskuje veliku vještinu.

Za jednu i drugu vrstu pletenice trebalo je imati gustu i dugu kosu, a tko je nije imao, nosio je pletenicu od tuđe kose, zvanu *cup*[7]. Cup je odvojeni dio frizure koji se prema potrebi stavlja i skida. U tom slučaju vlastita se kosa pričvrsti na srce te prekrije cupom, koji se jednim krajem veže za korijen kose, a drugim prikopča na tjemenu.

Cup se općenito počeo upotrebljavati krajem prošlog stoljeća, da bi s vremenom sve više prevladavao, a nakon drugog svjetskog rata potpuno nadomjestio pletenicu od vlastite kose. Sredinom šezdesetih godina još su se po selima susretale djevojke nedjeljom i u svečanim zgodama počešljane u takvu frizuru. Danas, kad mladež odlazi u škole i grad na rad, takva je frizura napuštena i u pletenicu se opremaju samo iznimno za razne folklorne priredbe.

Ranije su već djevojčice nosile specijalnu frizuru tzv. *malu pletenicu* ispletenu u dva dijela i od više pramenova složenu unakrst na zatiljku. U *veliku pletenicu* opremala se djevojka otkako se zadjevojči, to jest od svoje petnaeste godine pa do udaje. Kosa se češljala jedanput tjedno, subotom ili nedjeljom ujutro.

Građa kojom raspolažemo pokazuje brojne varijante te frizure, s obzirom na broj pramenova u pletenici, na način preplitanja, na formu i način smještaja na glavi, na češljanje čeone partije i na vrstu nakita. Za kraj 19. stoljeća, Lovretić u svojoj monografiji o selu Otoku donosi uporednu građu čak za pedeset sela istočne Slavonije. U naše doba ta slika nije više sačuvana, ali su se ipak mogle izdvojiti neke tipološke osobitosti takve frizure. Stražnji, ispleteni dio javlja se u nekoliko tipova:

---

6) Opis zabilježen za češljanja upriličenog u svrhu studija 1966. godine u selu Prkovci kod Vinkovaca. Zahvaljujem obitelji Mike Čajkovca i Janji Čolaković koja je češljala svoju kćerku Katicu.
7) Od njem. Zopf, m – pletenica, perčin.

1) Pletenjem se dobiva šira ili uža ploha, pletenica se diže s potiljka na glavu, bilo da je priljubljena uz glavu, odnosno više ili manje izbočena. Taj je tip raširen u cijeloj Slavoniji i u Baranji, a javlja se u brojnim varijantama s obzirom na broj pramenova, širinu pletenice i mjesto kopčanja na glavi: na potiljku, na tjemenu ili čak blizu čela[8] (sl. 2, 4, 8, 11).
2) Pletenica što izgleda kao obla mrežasta vrećica na stražnjoj polovici glave. Susreće se u selima istočno od Vinkovaca, a prodire i dalje u zapadni Srijem između Vukovara i Iloka (sl. 15).
3) Nekoliko užih traka ispletenih od više pramenova kose, koje su obložene oko glave. Frizura značajna za sela oko Đakova (sl. 5).
4) Pletenica savijena kao vijenac na potiljku (za sada registrirana samo u selu Svinjarevci na granici vinkovačke i vukovarske općine).

Čeoni dio frizure također se izvodi na nekoliko načina.

Zapadno i sjeverno od Slavonskog Broda kosa se začešljava u pravilne *cokne* koje se nižu jedna ispod druge od razdjeljka do uha (sl. 11).

Istočno od Broda i južno od Đakova kosa se glatko začešljava i tako uvrće da se nad čelom izdiže mali štitnik, koji zasjenjuje lice[9] (sl. 10). Varijanta tog načina jest tzv. *kendiš* u Komletincima, koji kao okvir okružuje čelo od jednog do drugog uha.

U Babinoj Gredi i nekim okolnim selima[10] kosa se frkala u guste uporedne nabore, te kao odebljі sloj ulazila duboko u čelo (sl. 13). Po punini tom je načinu srodno češljanje u zapadnom Srijemu (sl. 15), a u oba slučaja taj dio može biti samostalan, kao neke vrste „toupet".

U đakovačkoj frizuri, u kojoj je glava obložena trakama ispletene kose, prednji je dio kose začešljan oblo prema sljepoočicama te obrubljen ukrasnim prepletom zvanim *voranac, voravica* (sl. 5).

U široj okolici Vinkovaca kosa se dijelila stazicom i glatko ili valovito začešljavala izvan lica iza uha (sl. 4).

Treći je bitni element nakit koji se sastoji od lanca ili vrpce položene preko glave, od cvijeća koje je obilno i raznovrsno i koje je ranije uvijek bilo prirodno. S vremenom se uobičajilo i umjetno cvijeće, koje danas ponegdje čini značajni dio oglavlja. Na pletenicu se kopča i zlatan novac ili se našije na vrpcu preko čela.

Lovretić donosi još mnoge pojedinosti u češljanju koje su osobito dragocjene jer se odnose na lokalitete u kojima je takvo češljanje danas već izgubljeno. On registrira promjene u češljanju koje je sam pratio kroz tri decenija u drugoj polovici prošlog stoljeća, pa se iz njegovih podataka razabire da je do određenih variranja i izmjena u frizuri uvijek dolazilo. Korjenita izmjena svakako je nastala usvajanjem *cupa* koji se gotov stavlja na glavu, jer cup mora biti širok da bi se ispod njega mogla smjestiti i sakriti vlastita kosa. Usvajanjem cupa gotovo su se posve izgubile ranije brojne varijante uske pletenice, kao i one koja je bila tijesno priljubljena uz glavu[11].

---

8) Pletenica u podunavskoj Baranji predstavlja varijantu tog tipa jer je sastavljena od dva dijela, stražnjeg, podignutog od potiljka prema tjemenu i prednjeg koji se plete od čela prema natrag. Na tjemenu se oba dijela sastaju i predstavljaju cjelinu.

9) Lovretić to nazivlje „začešljano", o.c.: 195, sl. 36.

10) Sikirevci, Kruševica, Gudinci.

11) Prema Lovretićevoj građi razabire se da se uska pletenica u drugoj polovici 19. st. češljala u mnogim selima istočne Slavonije. U samim Vinkovcima i nekim okolnim selima (Privlaka, Rokovci, Andrijaševci, Nuštar, Cerić, Jankovci, Svinjarevci, Slakovci, Mirkovci, Laze) pletenica je bila od 11–15 struka; u Apševcima, Lipovcu, Moroviću, Tompojevcima, Novaku i Bapskoj plele su se pletenice od 5–7 struka. O.c. 202–206.
U naše vrijeme uska se pletenica susreće samo u okolici Slavonske Požege u selu Vetovo, a o nekadašnjem rasprostranjenju tog tipa u požeškom kraju svjedoče slikovni prikazi, kao na primjer uljana slika iz kraja 19. st. u Muzeju u Slavonskoj Požegi ili slika djevojke Miroslava Kraljevića.

Bilo je nužno da se istakne obilje pojedinosti tog tipa djevojačkog češljanja kako bi se usporedba s historijskom građom mogla intenzivno pratiti.

Frizure s kojima bismo mogli usporediti ovo naše djevojačko češljanje ne nalazimo u građi bližih, pa ni nešto daljih evropskih stilskih epoha niti u građi izvanevropskih kultura. Srodne frizure u cjelini i u pojedinim bitnim sastavnim dijelovima nalazimo u historijskom materijalu tek kod ženskih frizura rimske carske epohe. Likovi carica, otisnuti na kovanom novcu, pružaju čvrste vremenske okvire za točno datiranje pojedine pojave u češljanju, dok kamene plastike tog vremena omogućuju bližu i stvarniju predodžbu za usporedbu s našim recentnim materijalom[12].

Kod likova na novcu, koji su prikazani u profilu, tipična je uska pruga, podignuta od vrata na potiljak, što je likovno rješenje za pletenicu kakvu smo ranije opisali. Pletenica od više pramenova zapaža se prvi put kod Plautille, žene Caracalline početkom 3. st. (na kamenoj plastici), dok se podignuta pletenica na novcu javlja najprije kod Tranquilline, žene Gordijana III (238–244) (sl. 3), da bi taj detalj postao neizbježni dio frizure kroz gotovo dva i po stoljeća (od 238. do 472. god.). U tom je razdoblju na monetama ovjekovječen dvadeset i jedan ženski lik s raspoznatljivom podignutom pletenicom u raznim varijantama[13]. Dva ženska lika, Konstancija i Teodora, u doba Konstantina Velikog, tj. početkom 4. st. nemaju na potiljku podignutu pletenicu, nego je pošira ispletena pruga ovijena oko glave, a to se zapaža već kod nekih frizura Galerije Valerije i Helene[14].

Frizure carica pokazuju određene varijante, tipične za pojedino razdoblje. U početku pletenica dopire do tjemena (kao kod većine naših varijanata), a prednja je kosa složena u usporedne pravilne cakne, dok neki likovi imaju kosu glatko pričešljanu iza uha[15]. Na prijelazu iz 3. u 4. st. pletenica se produžuje prema čelu[16] (sl. 7), slično našoj varijanti iz Baranje (sl. 8) kao i frizuri iz druge polovice prošlog stoljeća u kraju jugoistočno od Županje[17].

Kod likova na kovanom novcu pletenica se samo naslućuje po pruzi podignutoj uz glavu. Kako je bila izvedena i koliko široka, iz te se likovne građe ne može zaključiti. Da se doista radi o pletenici s više pramenova, potvrđuju nam plastike iz tog vre-

---

12) Za usporednu građu na kovanom novcu rimske carske epohe upotrijebljena je slijedeća literatura: Matt, v.L.–Kühner, H., Die Cäsaren. Eine Geschichte der römischen Herrscher in Bild und Wort, Zürich 1964; Grant, M., Roman history from coins, Cambridge 1958; Bernhart, M., Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit, Halle (Saale) 1926; Bernoulli, J.J., Römische Ikonographie. II. Die Bildnisse der römischen Kaiser, Stuttgart–Berlin–Leipzig 1891–1894, II/Bd 2, 3.

13) To su: Tranquillina – žena Gordijana III (238 –244. god.); Otacilia Severa – žena Filipa Arabsa (244–249. god.); Etruscilla – žena Trajana Decija (248–251. god.); Cornelia Supera – žena Aemilianova (253. god.); Salonina – žena Galienova (253–259. god.); Dryantilla – žena Regalianova (oko 262. god.); Severina – žena Aurelianova (270–275. god.); Zenobia (oko 270. god.); Magnia Urbica – žena Carinova (283–285. god.); Galeria Valeria – kćerka Dioklecijanova i žena Galeriusova (293–311. god.); Helena – mati Konstantina Velikoga (306–337. god.); Fausta – žena Konstantina Velikog; Konstantia – sestra Konstantina Velikog, Flavia Maxima Theodora – žena Konstancija I – baka Konstancija II (do 340. god.); Flacilla – žena Teodozija Velikog (397–395. god.); Eudoxia – žena Arkadijeva (383–408. god.); Pulcheria – žena Marcianusova i sestra Teodozija II; Eudocia – žena Teodozija II; Galla Placidia – kćerka Teodozija I, žena Konstancija III i mati Valentinijana III (424–455. god.); Justa Grata Honoria – kćerka Galle Placidije, sestra Valentinija III; Licinia Eudoxia – žena Valentinija III, kćerka Teodozija II; Aelia Verina – žena Lea I (457–474. god.); Aelia Marcia Eufemia – žena Anteniusova i kćerka Marcianova (467–472. god.). Dalje se ta frizura ne može pratiti jer se likovi na monetama počinju prikazivati en face pa se prema tome ne može razabrati podignuta pletenica, taj karakteristični detalj oglavlja.

14) Wessel, K., Römische Frauenfrisuren von der Severischen bis zur Konstantinischen Zeit. Jahrbuch den Deutschen archaeologischen Instituts, Bd. 61/62. Berlin 1946/47. 71–72.

15) Ibid. 67–68.

16) Ibid. 69–70.

17) Sela Vrbanja, Drenovci, Gunja, Soljani. Lovretić o.c. 205.

mena na kojima je uzdignuta pletenica raznih širina i dužina[18], pa se po tim varijantama podudara s našim folklornim frizurama. Na rimskim je plastikama pletenica nekad samo shematski naznačena unakrsno koso urezanim crtama, što eventualno navodi na pogrešan zaključak da se radi o mrežici koja prekriva kosu[19]. Na osnovi poznavanja našeg recentnog materijala dobiva se pravilna predodžba o jednoj vrsti prepleta koji se izvodi kosim prepletanjem, onako kako se kod izrade čipke na batiće dobiva tzv. „hvat dretvice" (Formenschlag, Netzschlag)[20]. Za taj je način najprikladnija grafička shema mreža rombova. Postoji i drugi način izvođenja prepleta, kod kojeg se u strukturi ističu usporedne crte, odnosno nizovi običnih pletenica.

U rimskom materijalu nalazimo usporedbu i za frizuru đakovačke okolice (varijanta 3) s pletenicama obloženim oko glave (sl. 5). Portret tzv. Marcijane u Münchenu (sl. 6) otkriva taj način polaganja kose, pa čak i isto oblikovanje frizure na zatiljku[21].

Pletenicu iz Svinjarevaca savijenu u vijenac oko glave (varijanta 4) mogli bismo povezati s nekim frizurama Galerije Valerije, Helene i Konstancije[22] iako bismo tu varijantu mogli promatrati i kao noviju, prijelaznu formu prema suvremenijem načinu češljanja.

Obratimo li pažnju na češljanje prednjeg dijela kose, utvrdit ćemo niz sličnosti između naših djevojačkih frizura i rimskog načina češljanja. Komparativna građa koju nam za taj detalj pružaju rimske frizure pripada dužem vremenskom rasponu negoli sama pojava pletenice koju pratimo kroz dva i pol stoljeća.

Glatki nabor kose, što kao kruti okvir okružuje čelo u frizuri istočno od Slavonskog broda (sl. 10), potvrđuje se u rimskim frizurama na prijelazu iz 1. u 2. stoljeće. Frizure tog vremena vrlo su ukočene te izgledaju kao dijademi od kose (sl. 6) koji su podignuti čak na nekoliko katova[22]. (Naš seoski svijet, da bi dobio čvrstoću, kosu apretira zašećerenom vodom ili kuhanim lanenim sjemenom, odnosno bjelanjkom.) Naša jednostavnija varijanta ima također usporedbe u rimskim frizurama u tzv. portretu Sv. Helene[23], kao i u kamenoj plastici upravo s našeg područja, iz Siska – Sisciae, u Arheološkom muzeju u Zagrebu[24] (sl. 9). U frizurama toga vremena nalazi se uzor i za tzv. kendiš iz Komletinaca, kod kojeg cvijeće nad razdjeljkom kao da nadomješta uvojke, skupljene u kiticu nad čelom, u rimskoj svečanoj frizuri[25]. I ukrasno preplitanje kose priljubljene uz čelo pripada tom razdoblju. Kod nekih se frizura potvrđuje čak i detalj napuštenog pramena kose ispred uha[26].

Češljanje kose u cakne priljubljene uz glavu, koje smo zamijetili već na kovanom novcu, još je upadljivije na kamenim portretima (sl. 12), na kojima se izvrsno razabire začešljavanje svake cakne posebno, te polaganje jedne cakne ispod druge[27] na isti način kao i kod naših frizura iz okolice Slavonskog Broda (sl. 11). Takvo se češljanje po-

---

18) Upotrijebljena uporedna građa iz: Bernoulli, o.c., Bd 2/Tab 13, 29, 33, 35, 40, 64; Bd 3/Tab 43, 44, 47; Hekler, A., Die Bildniskunst der Griechen und Römer, Stuttgart 1912, sl. 236b, 240, 241b, 243, 245, 284a, 304, 309a; Goldscheider, L., Roman portraits, Oxford 1945, Tab. 62, 93, 116; Scrinari, V.S.M., Sculture romane di Aquileia, Roma 1972, sl. 236, 238, 241, 251, 254, 255, 256, 328, 346, 497, 529, 530; Antikna skulptura u Hrvatskoj, Zagreb 1952, sl. 68/69; Vikić–Belančić, B., Četiri rimska portreta (u Arheološkom muzeju u Zagrebu). Peristil II, Zagreb 1957. 39–43; Cermanović–Kuzmanović, A., Jedna kameja iz Ćuprije. Zbornik Filozofskog fakulteta Beograd, knj. VII/1. Beograd 1963. 119–124; Pinterović, D., Novi i neobjavljeni rimski kameni spomenici s terena Murse i okolice. Osječki zbornik VI, Osijek 1958. 51, sl. 13.

19) Scrinari, o.c. sl. 256.

20) Dilemont, Th., Encyklopaedie der weiblichen Handarbeiten, Dornach, 215.

21) Bernoulli o.c. II/2, Tab. 33.

22) Wessel, o.c. 71, 72.

23) Bernoulli II/2 Tab. 13, 29, 31, 32; Hekler 236b, 240, 243, 244a.

24) Hekler, 309a.

25) Antikna skulptura u Hrvatskoj sl. 68/69.

26) Hekler 240.

27) Ibid. 245a.

javljuje u drugoj polovici 2. stoljeća, u doba nakon cara Hadrijana koji je oživio grčki utjecaj u rimskom društvu[28]. Možda bismo tako mogli protumačiti srodnost tog detalja rimske frizure s grčkim frizurama na likovima arhajskih djevojaka iz ranog 6. stoljeća st. ere, na kojima također položene duge cakne uokviruju lice[29].

Za istaknutu čeonu partiju babogradske frizure (sl. 13) uzalud ćemo tražiti paralelu među bujnim baroknim i rokoko frizurama punim uvojaka. Najbližu usporedbu nalazimo i opet u rimskoj frizuri na prijelazu iz 4. u 5. st. Nosi je Marija, žena cara Honorija (sl. 14). Kosa joj je složena u sitne guste nabore koji u debelom sloju okružuju čelo, ulazeći duboko u lice[30]. Srodnost s frizurom iz Babine Grede zapanjujuća je i očituje se čak i u šiljatoj partiji oko razdjeljka, koja je na djevojačkoj frizuri jasno vidljiva, dok se kod carice nazire ispod laganog vela kojim joj je pokrivena glava.

Preostaje nam da se osvrnemo na ukrasne elemente frizure, a to su lanac ili vrpca preko glave, cvijeće i mali zlatnici.

Rimske frizure s opisanom pletenicom u prvo su vrijeme uvijek upotpunjene dijademom koji pridržava kosu preko tjemena, što je značajno za deset carica redom, od Tranquilline do Galerije Valerije. Lanac u našim djevojačkim frizurama predstavlja isti element i ima više dekorativnu zadaću negoli praktičnu: da pridržava kosu. Helena, mati Konstantina Velikog, ne nosi dijedem, nego se kiti širokom trakom koja prolazi ispod pletenice (sl. 7). Možemo li posumnjati u podudarnost tog elementa s ukrasnom trakom naše baranjske varijante (sl. 8)? Široki ukrasni pojas pratimo na svim daljnjim likovima carica, zamjećujući da se pretvara u neku vrstu vijenca[31] (sl. 16), koji kao carski simbol uvodi Konstantin Veliki umjesto ranijeg lovorovog vijenca[32]. Smijemo li se upitati nije li i taj vijenac našao svoje mjesto u djevojačkom oglavlju zapadnog Srijema, premda ne resi carsku glavu (sl. 15)? S likovne strane srodnost je u svakom slučaju upadljiva.

Drugom elementu ukrasa, tj. cvijeću koje neminovno i obilno kiti djevojačke frizure, u rimskom materijalu nema ni traga. U našim frizurama cvijeće prepoznajemo kao izrazito slavenski kulturni elemenat, kao onaj obavezni rekvizit koji predstavlja simbol djevojaštva i koji uz otkrivenu kosu obilježava status djevojke u slavenskom tradicijskom društvu[33].

Novac nije obavezni dio djevojačke frizure i ne javlja se u svim njezinim varijantama. U slavonskom oglavlju čini cjelinu s nakitom oko vrata i s naušnicama. Kićenje novcem najvjerojatnije je preuzeto iz orijentalnog kulturnog inventara koji je u Slavoniju dospio posredstvom Turaka u 16. i 17. st.

Došli smo na kraj našeg komparativno–analitičkog prikaza te doista osebujne frizure na području sjeveroistočne Hrvatske i na južnom rubu panonskog bazena.

Množina podudarnosti između te dvije vremenski toliko udaljene pojave upravo nas tjera da ih međusobno povežemo. U svakom slučaju, tako velik broj srodnosti nadomješta prazninu koja postoji zbog pomanjkanja bilo kakvih potvrda tom fenomenu kroz dugo vremensko razdoblje od gotovo milenija i pol. Tu se ne radi o jednom osamljenom slučaju, o nekom fragmentu koji bi podsjećao na neku od frizura iz daleke rimske carske epohe. Radi se o pojavi raširenoj na prostranom području koju smo uspjeli zabilježiti još u punom životu i u obilju varijanti kojima nalazimo srodnosti u rimskim frizurama. Utvrdili smo podudarnosti u sva tri osnovna elementa frizure – u

---

28) Eydoux, H.P., La France Antique, Paris 1962, sl. 189; Hekler sl. 284a; Bernouli II/2 Tab. 64.

29) Matt–Kühner o.c. 27–28; Aurigemma, S., Villa Adriana, Roma 1961, sl. 19, 20.

30) Lullies, R., Griechische Plastik, München 1956, sl. 20, 21.

31) Volbach, W.F., Frühchristliche Kunst. Die Kunst der Spätantike in West–und Ostrom, München 1958, sl. 59

32) Matt–Kühner sl. 144.

33) Zelenin, D., Russische (Ostslavische) Volkskunde, Berlin–Leipzig 1927. 238; Niederle, L., Život Starych Slovanu. 1/2, Praha 1913. 508, bilješka 2.

pletenici od mnogo pramenova, u rješavanju prednje partije frizure i u nakitu. U svakom od ta tri elemenata srodnosti su potvrđene u brojnim varijantama.

Ipak, između naših frizura i onih rimskih postoji jedna značajna razlika. Naše recentne frizure ograničene su isključivo na djevojke do udaje, dok su se u rimskom svijetu tako češljale žene bez razlike na dob, čak i postarije matrone.

Međutim, kad znamo da je kod Slavena kosa udate žene predstavljala neke vrste tabu[34], a u našem je seljačkom svijetu takvo značenje sačuvala gotovo do naših dana pa se mladenki u toku tradicijskog svadbenog obreda kosa šišala i pokrivala kapicom, onda nam postaje jasno da je takvu istaknutu rimsku frizuru slavenski svijet mogao prihvatiti samo za djevojke.

U dva primjera izvan slavenskog područja, gdje se u folklornoj frizuri također sačuvala tradicija takvog rimskog načina češljanja, a to je kod autohtonog istroromanskog, danas talijanskog stanovništva u Vodnjanu u Istri (u frizuri se ističu položene cakne, ali nema pletenice od više pramenova)[35] i u nekoliko mjesta na području Ochsenfurtergeu-a u Donjoj Franačkoj, Savezna Republika Njemačka, (pletenica se plete od mnogo pramenova i kopča na „Herzl", tj. „srce" na tjemenu, a preko glave se polaže baršunasta vrpca)[36], takva frizura nije ograničena na životnu dob i na društveni status, pa su je do našeg vremena u svakodnevnom životu prakticirale upravo još samo starije žene.

Konačno, postavit ćemo i zadnje pitanje. Da li je takva frizura tu u panonskoj nizini zaostatak rimskog kulturnog dobra, odbljesak frizure rimske vladajuće klase, ili je to možda još starija tradicija na tom terenu, tradicija onog panonskog življa koje Rimljani osvajanjem Panonije u 1. stoljeću naše ere tu zatječu? Danas je gotovo nemoguće dati konkretan odgovor na to pitanje.

Značajno je da se ta frizura pojavljuje na likovima rimskih carica upravo u vrijeme kad se Panonija kao rimska provincija naglo diže u prvi plan i kad se sve više pojavljuju carevi, bilo rođeni Panonci, bilo proglašeni carevima od trupa u Panoniji ili kako drugačije vezani uz Panoniju[37]. To nas navodi na pomisao da su žene careva u to vrijeme mogle biti i Panonke pa su tradicionalnu frizuru svog zavičaja zadržale i uvele u modu svog vremena. Ako pretpostavimo da frizuru s pletenicom od mnogo pramenova nisu nosile samo carice, njihova pratnja i otmjene dame nego da je već tada bila ukorijenjena duboko u narodu, onda možemo lakše shvatiti kako se mogla odhrvati kasnijim zbivanjima na tom području i ustrajati u tako dugom vremenskom razdoblju.

---

34) Niederle, o.c. 508; Zelenin o.c. 227.

35) Forlani, A., Acconciatura caratteristica della donna dignanese. Centro di ricerche storiche, Rovigno, Atti, vol. IV, Trieste 1973. 309–313.

36) Svojevrsno češljanje, srodno prikazanom načinu pletenja pletenice, zabilježeno je u desetak sela južno od Ochsenfurta kod Würzburga (Sonderhofen, Hopferstadt, Gaukönigshofen, Stalldorf, Burgerroth i dr.). Frizura se češlja od vlastite kose koja se podijeli na prednji i stražnji dio, a na tjemenu se izdvoji „Herzl" na koji se kosa pričvršćuje. Od stražnje kose ispletu se dvije poširе trake, dva „Zopf-a", svaki od 30–42 pramena („Teile") koji se na specijalan način prepliću. Četiri pramena čine jedan „Kränzle". Broj pramenova mora biti djeljiv s četiri, čemu se dodaje još po jedan pramen sa svake strane. Prednja kosa, podijeljena stazicom, izvrti se izvan čela do iza uha, ostatak se na potiljku savije u gnijezdo („Nest") te pričvrsti češljem i ukosnicom ispod „Herzla". Oba „Zopfa" dignu se iznad „Nesta", prebace i omotaju te čvrsto svežu, tako da na potiljku izgledaju kao petlje svezane vrpce. Preko tjemena do iza uha polaže se crna baršunasta vrpca, a frizura se dopuni iglama s crnim i bijelim staklenim zrncima.
Na taj način češljale su se i djevojke i žene, a u naše vrijeme samo starije, koje još povremeno nose tradicionalno ruho.
Građu i fotografije te frizure poslala mi je na korištenje gđa Haide Zimmermann, koja je u selu Sonderhofenu 1976. god. o tome ispitivala Annu Heck, krojačicu narodnih nošnji, koja po potrebi i češlja svoje mještanke. Zahvaljujem na ljubeznosti gđi H. Zimmermann i njezinoj majci Gertrudi na foto-snimkama.

37) Radauš–Ribarić, o.c. tekst iza sl. 29.

Na osnovi primjera koje smo iznijeli možemo sa sigurnošću zaključiti da su Slaveni prilikom svog dolaska na tlo Panonije krajem 6. stoljeća došli u neposredni doticaj s rimskom kulturom te da su, usprkos burnim događajima tokom velike seobe naroda, našli ovdje još starosjedilačko rimsko stanovništvo koje je čuvalo svoje kulturne tekovine i iz roda u rod prenosilo svoje tradicijske oblike. Slaveni, odnosno u toku slijedećih vjekova već Hrvati, pretopili su romanske starosjedioce u svoj etnos, preuzimajući istovremeno od njih određene elemente rimske kulturne baštine.

S obzirom na frizuru, utjecaj rimskog načina češljanja bio je samo vanjski, formalan, jer nije mogao poremetiti čvrsto ukorijenjeno magijsko značenje koje se pridavalo kosi u slavenskom shvaćanju, pa je prema tome takva frizura nužno ostala ograničena samo na djevojačku društvenu skupinu.

Sam taj kulturni element bio je ipak toliko snažan i tako duboko usvojen da ga nikakva kasnija povijesna zbivanja, ni pozitivna (utjecaji iz drugih kulturnih sredina kroz razna stilska razdoblja) ni negativna (osvajački ratovi i migracije stanovništva), nisu mogla iskorijeniti.

Iz svega što smo naveli razabiremo da opisana frizura, premda su joj u Panonskoj nizini danas uglavnom nosioci Hrvati, nije slavenska kulturna baština, nego pripada onim rimskim tekovinama koje su Slaveni na tom tlu našli i prihvatili[38], kao što su prihvatili i neke rimske značajke u kroju ženske rubine[39], i određene likovne osobitosti vunenih ponjavaca, srodnih s rimskim mozaicima[40].

Djevojačka frizura sjevernoistočne Hrvatske neobično je uvjerljiv primjer za čvrsti kontinuitet jedne kulturne pojave na tom području koji traje neprekidno kroz punih sedamnaest stoljeća.

---

38) Gavazzi, M., Vrela i sudbine narodnih tradicija, Zagreb 1978. 169–179.
39) Radauš–Ribarić, J., Narodne nošnje Hrvatske. (Ženska nošnja Slavonije), Zagreb 1975.
40) Radauš–Ribarić, J., Likovni elementi vunenih pokrivača panonskog područja i antički mozaik. Etnološka istraživanja 1, Zagreb 1981, str. 69–82.

---

(1) Pletenje p l e t e n i c e u selu Prkovci kod Vinkovaca 1967. god. Razdioba kose, na tjemenu s r c e , ispletena su tri s t u p a , četvrti se plete. Foto autor.

(2) Djevojka iz Kobaša kod Slavonskog Broda sa širokom pletenicom sastavljenom od stupova. 1968. god. Foto autor.

(3) Carica Sabinia Tranquillina, prva koja se pojavljuje na novcu s pletenicom podignutom na potiljak. (12) Bernoulli II/3, Tab. IV/3).

(4) Djevojka iz okolice Vinkovaca sa širokom pletenicom podignutom do tjemena. Preko glave položen je l a n a c , a iznad uha c v i j e ć e . 1939. god. Foto Tošo Dabac.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

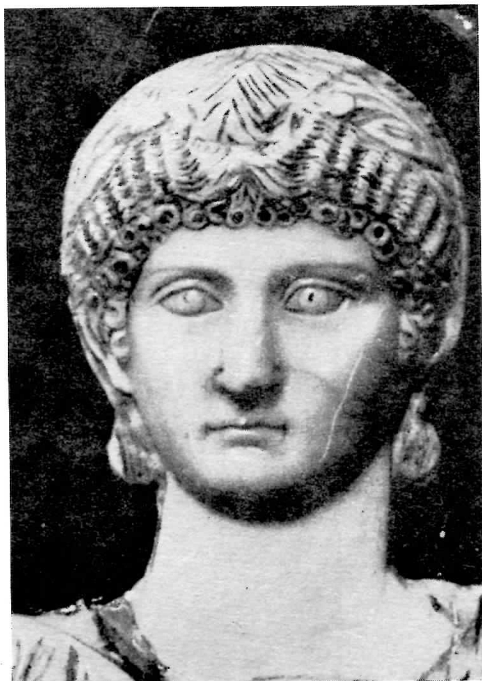
10

11

12

13

14

15

16

(5) Djevojka iz sela Viškovci kod Đakova. Uske pruge pletenice obložene su oko glave. Kosa na čelu oivičena je ukrasnim porubom. 1935.–1940. god. Foto Tošo Dabac.

(6) Lik tzv. Marciane u Munchenu. (18)Bernoulli II/2, Tab. XXXIII).

(7) Carica Flavia Helena iz kraja III, početka IV stoljeća. (12)Matt-Kuhner, str. 142).

(8) Hrvatica iz Podunavske Baranje sa širokom pletenicom što se pruža do čela i priljubljena je uz glavu. Ukrasna vrpca teče od uha do uha i prolazi ispod pletenice. 1970. god. Foto autor.

(9) Glava Izidine svećenice. 2. polovica I stoljeća. Sisak (Siscia). Arheološki muzej Zagreb. (18)Antikna skulptura u Hrvatskoj, 68/69).

(10) Djevojka iz sela Divoševci kod Slavonskog Broda sa širokom pletenicom, kosom oko čela začešljanom u nabor i s mnogo umjetnog cvijeća uz pletenicu. 1976. god. Foto autor.

(11) Djevojka iz sela Glogovice kod Slavonskog Broda. Na potiljku je široka, ravna, nisko spuštena pletenica, dok je prednji dio glave počešljan u priljubljene cokne. 1977. god. Foto autor.

(12) Glava Rimljanke u Musée Saint-Raymond u Tuluzi. (28)Eydoux, sl. 189).

(13) Djevojka iz Babine Grede kod Županje prilikom dotjerivanja frizure. 1935.–1940. god. Foto Tošo Dabac.

(14) Lik carice Marije, žene cara Honorija, iz kraja IV, početka V stoljeća. (31)Volbach, sl. 59).

(15) Djevojka iz sela Lovas kod Vukovara. Široka, obla pletenica u obliku košarice izbočena je na potiljku. Čelo uokviruje puni sloj kose, a široki vijenac od mirte položen je preko glave. 1976. god. Foto autor.

(16) Carica Flacilla iz kraja IV stoljeća. (12)Matt-Kuhner, str. 159).